

O'zbek xalqi va tilining nomlanish tarixi

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Dunyodagi eng qadimgi xalqlardan biri bo'lib, uning tili ham shunga ko'ra qadimiydir. Tarixiy yozma manbalarning guvohlik berishicha, o'zbek xalqi va tilining nomlanishi eng qadimgi davrdan to hozirgi davrlargacha turlicha bo'lgan. O'tmishda hozirgi o'zbeklar va ularning tili bir qancha nom bilan atab kelingan. Bu nomlarning eng ma'lumlari *turk*, *chig'atoy*, *sart* va *o'zbek*dir. Miloddan avvalgi II asrdan milodiy III asrgacha bo'lgan davrda turklar Xun xoqonligi tarkibida bo'lgan davrda Xitoy manbalarida *shyunnu*, *xunnu* deb ham atalgan. *Turk* so'zi *baquvvat*, *barkamol*, *odillik* kabi ma'nolarni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Ayrim olimlar *turk* so'zining o'zagi *turga* borib taqalishini aytishadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, umumxalq tili, turk, chig'atoy, sart, o'zbek, etnonim, adaby meyor, sheva

The history of naming the Uzbek people and language

Yaqub Siddikovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: It is one of the oldest nations in the world, and its language is correspondingly ancient. Historical written sources testify that the names of the Uzbek people and language have varied from the earliest times to the present. In the past, modern Uzbeks and their language have been called by several names. The most famous of these names are Turkish, Chigatai, Sart and Uzbek. During the period from the II century BC to the III century AD, when the Turks were part of the Khanate of Hun, Chinese sources also called Shuyunnu and Hunnu. There are opinions that the word Turk means strong, perfect, and justice. Some scholars say that the root of the word Turk goes back to type.

Keywords: uzbek language, universal language, Turkish, chigatoy, sart, Uzbek, ethnonym, literary standard, dialect

O'zbeklar dunyodagi eng qadimgi xalqlardan biri bo'lib, uning tili ham shunga ko'ra qadimiydir. Tarixiy yozma manbalarning guvohlik berishicha, o'zbek xalqi va tilining nomlanishi eng qadimgi davrdan to hozirgi davrlargacha turlicha bo'lgan.

O'tmishda hozirgi o'zbeklar va ularning tili bir qancha nom bilan atab kelingan. Bu nomlarning eng ma'lumlari turk, chig'atoy, sart va o'zbekdir.

Turk - turkiy tilning o'tmishda keng qo'llanilgan nomlaridan biri. Qadimgi xitoy manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra bu atama bundan 4 ming yil muqaddam hierogliflar bilan yozilgan bitiklarda tiek va tiauk shaklida uchraydi. Miloddan avvalgi II asrdan milodiy III asrgacha bo'lgan davrda turklar Xun xoqonligi tarkibida bo'lgan davrda Xitoy manbalarida shyunnu, xunnu deb ham atalgan. Mazkur xoqonlik yemirilgandan keyingi 300 yilga yaqin davr davomida xitoylar turklarni tiekle (tele) deb atashgan. "Avesto" asarida O'rta Osiyoning qadimgi aholisi turlar (turonliklar) sifatida qayd etilgan. "Avesto"da u "Thura" shaklida keltiriladi.

Turk atamasi buddizmning VII-IX asrlarga mansub "Maytri simit no'm bitig" asarida qo'llangan. X asrda yashab o'tgan beshbaliqlik mashhur tarjimon Shingku Sheli Tutung ham o'z tarjimalarida ana shu atamani qo'llagan. Uning tavg'achcha (xitoycha) versiya asosida turkiyga o'girilgan "Syuan-szan kechmishi" asari turk tilida ekanligi ta'kidlanadi: Tavg'ach tilintin yana beshbaliqliq Shingu Sheli tutung yangirti turk tilincha evirmish ("Tavg'ach tilidan beshbaliqlik Shingku Sheli Tutung turk tiliga o'girdi").

XI asrda yashagan Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonida o'z asarining tilini turkcha deb atagan.

Bu türkcha qo'shuqlar tuzattim senga,

O'qürda unitma duo qil menga.

("Bu turkcha qo'shiqlarni sen uchun bitdim,

O'qirda unutm, meni duo qil").

Turk nomi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asarida ikki - keng va tor ma'noda ifodalangan. Keng ma'noda hamma turkiy xalqlarga nisbatan va tor ma'noda esa Sharqiy turklarga nisbatan qo'llangan.

Alisher Navoiy turk terminini turkman, tatar, qozoq, ozor (ozarbayjon), uyg'ur kabi juda ko'p turkiy xalqlarning umumiy nomi sifatida qo'llagan. U «turk» terminidan arab, fors kabi tillardan farqlash uchun foydalangan. Buni shoirning o'zi ham quyidagi baytida qayd qilgan:

Türk nazmida chu tortib men alam,

Ayladim ul mamlakatni yak qalam.

(Alisher Navoiy)

Mazkur baytda Alisher Navoiy arab va fors nazmida emas, balki turk nazmida ham ijod etganligini ta'kidlab o'tgan. Adib asarlarida turk so'zi ko'proq o'zbek tushunchasi ma'nosida qo'llangan.

Alisher Navoiy asarlarida turkiy tilda so'zlashuvchilar türk (türk, türk ulusi), türkügö'ylar, atrak nomlari bilan yuritilgan. Turkiy tilni esa türk (türk tili, türk lafzi, türk alfazi), türkcha (türkcha, türkcha til), türki (türki, türki alfaz) deb ataydi.

«Muhokamat ul-lug‘aytayn» asarida o‘zbek xalqini turk va uning tilini turk tili deb ataydi. Masalan: Mening tabim turk lafziga muloyim tushgan uchun ta‘rifida mubolag‘a izhor qilurmen. Bu garib ma‘ni adosida turkchada bu matla’ borkim.

Zahiriddin Bobur “Boburnoma” asarida Andijon to‘g‘risida ma‘lumot bera turib, elini türk, uning tilini türki deb ataydi. Yoki Alisher Navoiy ijodi haqida fikr yuritib, turkiyda “hech kim uningdek ko‘p va xo‘p” bitmaganligini ta‘kidlaydi: Turki til bila to she‘r aytupturlar, hech kim ancha ko‘p va xob aytqan emas.

XVI asrda yashagan Muhammad Solih o‘zining “Shayboniynoma” asarida Shayboniixon fazilatlarini ta‘riflar ekan, uning turkiy asarlarini türk ab‘yot, tilini esa türkcha til deb atagan:

Türki ab‘yoti erur sharbat-i nob,

Forsi she‘rlari ham serob.

Türkcha til bila imolari bar.

Bu atama keyingi asrlarda yaratilgan asarlarda ham uchraydi. Lekin turk atamasining qo‘llanuv doirasi toraygan: uni Anato‘liy turklarigina o‘zining va tilining oti sifatida saqlab qoldi. Butun turkiy tillar oilasiga nisbatan esa turki (turki, turki tillar singari) atamasini qo‘llaymiz.

Atoqli fors-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy (taxminan 934-1030) qalamiga mansub “Shohnoma” dostoniga ko‘ra, Tur turkiy xalqlarning bobokaloni, akasi Salm esa somiy xalqlar bobokaloni hisoblangan. Dunyoning taqsimlanishi haqidagi fors an‘analariga ko‘ra, Faridun o‘z saltanatini o‘g‘illari Tur, Salm va Eroj o‘rtasida taqsimlagan. Katta o‘g‘il Salm - boylik, o‘rtanchasi Tur - harbiy shon-shavkat, kichik o‘g‘li Eroj - qonun va dinni so‘ragan. Ularning iltimoslariga ko‘ra, podshoh otalari Salmga Rum yerlarini, Turga Turkiston va cho‘lu biyobonni, kenja o‘g‘li Erojga esa Eron taxtini va akalari ustidan oliy hokimiyatni topshirgan.

Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarida keltirilishicha, Nuh payg‘ambar “Hom otli o‘g‘lini Hinduston yurtig‘a yubordi. Som otli o‘g‘lini Eroni zaminga yubordi. Va Yofas otli o‘g‘lini qutbi shimoliy tarafig‘a yubordi. Yofasni ba‘zilar payg‘ambar erdi, teb tururlar va ba‘zilar payg‘ambar ermas, deb tururlar. Yofas otasining hukmi birlan Judi tog‘idan ketib, Atil (Itil) va Yoyiq suvining yoqosig‘a bordi. Ikki yuz ellik yil anda turdi. Taqi vafot tobdi. Sakkiz o‘g‘li bor edi. Avlodi bisyor ko‘b bo‘lur erdi. O‘g‘lonlarining otlari munlor turur: Turk, Xazar, Saqlab, Rus, Ming, Chin, Kamari, Tarix. Yofas o‘larinda ulug‘ o‘g‘li Turkni o‘rnida o‘lturtub, o‘zga o‘g‘lonlariga aytdikim, Turkni o‘zlarigizga podshoh bilib, aning so‘zidan chiqmang. Turkka Yofas o‘g‘loni teb laqab qo‘ydilar. Bisyor adablik va oqil kishi erdi. Otasindin so‘ng yerlarni yurub ko‘rdi. Taki bir yerni xushlab, anda o‘lturdi. Bu kun ul yerlarni Issig‘ko‘l derlar”. Turk ibn Yofas, Yofas o‘g‘lon, Turkxon nomlari bilan mashhur bo‘lgan Turk qadimgi diniy aqidalarga ko‘ra, Yofasning to‘ng‘ich o‘g‘li hisoblangan.

U otasi vafotidan so‘ng turkiy o‘lkalarni boshqargan ulug‘ xondir. Turkni ko‘proq o‘z xalqi Yofas o‘g‘lon, deb atagan.

Turk so‘zi baquvvat, barkamol, odillik kabi ma‘nolarni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Ayrim olimlar turk so‘zining o‘zagi turga borib taqalishini aytishadi. Ularning fikricha, to‘ra so‘zining o‘zagi tur bo‘lib, bu etnonimidan keyinchalik Turon, Turkiston atamalari vujudga kelgan.

Chig‘atoy atamasi o‘zbek xalqi hayotida mo‘g‘ullar istilosidan keyin paydo bo‘ldi. XV asrning ikkinchi yari - XVI asr boshlaridagi turkiy adabiyot chig‘atoy adabiyoti, tilini esa turkiy, chig‘atoy tili, chig‘atoy turkiysi, eski o‘zbek tili deb atalmoqda. Ushbu atamaning kelib chiqishi Chingizxonning o‘g‘li Chig‘atoyxon otiga bog‘lanadi. Ma‘lumki, Chingizxon vafotidan oldin, ya‘ni 1224 yilda mo‘g‘ullar zabt etgan yerlarni o‘g‘illariga mulk tarzida taqsimlab bergan. Shunda O‘rta Osiyo va Shimoliy Afg‘oniston hududlari o‘rtancha (ikkinchi) farzandi Chig‘atoy (1224-1242)ga tekkan edi. Shunga ko‘ra, bu yerlar Chig‘atoy eli, yerli xalqlar esa Chig‘atoy ulusi, xalqning tili esa chig‘atoy tili deb atalgan.

Chig‘atoy so‘zi atama sifatida XIII asrdan boshlab qo‘llanilgan. U dastlab Chig‘atoy atrofidagi aslzodalar, qo‘shini va ularning avlodlarini anglatgan. XIV asrda ko‘chmanchi va o‘troq turkiy aholining aralashuvi natijasida yangi elat shakllangan. Keyinchalik XV asrda Movarounnahr va Sharqiy Turkistonning turkiy aholisi chig‘atoylar deb atalgan. XVI asr boshlarida ham Movarounnahrning turkigo‘y va forsgo‘y o‘troq aholisi chig‘atoylar deb ataldi. XVI - XVII asrlarda Movarounnahrning o‘troq turkiy aholisining katta qismi o‘zbek nomini qabul qildi. XX asr boshlarida O‘zbekiston va Tojikistonning janubida Shayboniyxon yurishlarigacha yashagan aholi avlodlariga nisbatan chig‘atoylar atamasi ishlatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жади́длар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
2. СЁ Сиддиқович. Беҳбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. -Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жади́д поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жади́д шеърлятидаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жади́д лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жади́дларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46

7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Ilm-u adab jabhasida 60 yil: Ilmий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64
9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўхшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеъриятидаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Вухоро davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеъриятидаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30
15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Вухоро davlat universiteti tahririyat 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «guliston bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексики, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95
19. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Мажидий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
20. СЁ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадий хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91
21. СЁ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...

22. СЁ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og`uz dillerine ۆzgü unsurlar. Filologiya məsələləri 3 (3), 798-804
23. СЁ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривожигаги ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...
24. СЁ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...
25. СЁ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.
26. СЁ Сиддиқович. Абдулҳамид Мажидий шеърятдаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...
27. СЁ Сиддиқович. Абдулҳамид Мажидий шеърятдаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
28. СЁ Сиддиқович. Абдулҳамид Мажидий шеърятдаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
29. СЁ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривожигаги. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
30. СЁ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривожигаги муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. --Тошкент 1 (2 ...